

בית ספר לרחמים

יהל אלכסנברג

המאמר מביא את סיפור המפגש בין ישעיהו וחזקיהו כפי שמסופר בגמרא בברכות, ומבקש ללמוד ממנו תפיסה שלמה, העוברת בירושה בבית דוד, ביחס לגזירות הנגזרות על האדם. נתבונן במקורותיה של תפיסה זו ובהשתלשלותה מדוד המלך עד בנו של חזקיהו, במשמעותה, ובדרכים שבהם היא מיושמת.

בימים ההם חלה חזקיהו

הגמרא במסכת ברכות מספרת על המפגש בין הנביא ישעיהו לחזקיהו מלך יהודה:

...ואמר לו לישעיהו: לך ובקר את החולה: שנאמר: בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו: כה אמר ה' צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה וגו'. מאי כי מת אתה ולא תחיה - מת אתה - בעולם הזה, ולא תחיה - לעולם הבא. אמר ליה: מאי כולי האי? אמר ליה: משום דלא עסקת בפריה ורביה. אמר ליה: משום דחזאי לי ברוח הקדש דנפקי מינאי בנין דלא מעלו. אמר ליה: בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבד, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא - לעבד. אמר ליה: השתא הב לי ברתך, אפשר דגרמא זכותא דידי ודידך ונפקי מנאי בנין דמעלו. אמר ליה: כבר נגזרה עליך גזירה. אמר ליה: בן אמוץ, כלה נבואתך וצא! כך מקובלני מבית אבי אבא - אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים. אתמר נמי, רבי יוחנן ורבי אלעזר דאמרי תרוייהו: אפילו חרב חדה מונחת על

צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים, שנאמר: הן יקטלני לו איחל.¹

הרקע לסיפור הוא סירובם של ישעיהו וחזקיהו לבוא זה לזה. בעקבות זאת מביא הקדוש ברוך הוא יסורים על חזקיהו, ומצווה את ישעיהו לבקר את חזקיהו לשם ביקור חולים. ישעיהו בא ומבשר לחזקיהו שלמרות שהוא נמנה על המלכים הצדיקים, נגזר עליו למות בשני העולמות, משום שלא עסק במצוות פריה ורביה. חזקיהו מתרץ את סיבת מעשיו אך ישעיהו דוחה את דבריו. אף כאשר חזקיהו שב ומתחרט ישעיהו לא מקבל את דבריו ומבשר לו שהמצב אינו ניתן לתיקון, "כבר נגזרה עליך גזירה".

חזקיהו בתגובה עונה בלשון חריפה: "בן אמוץ, כלה נבואתך וצא". חזקיהו מכנה אותו בכינוי 'בן אמוץ' כביטוי של זלזול בקביעתו של ישעיהו ואף בישעיהו עצמו, ודורש ממנו לסיים את נבואתו ולעזוב.² גם הביטוי 'כלה נבואתך' משקף דיבור תקיף כלפי ישעיהו, היינו הפסק את נבואתך, איני מעוניין לשמוע עוד.

מדוע חזקיהו כה נחרץ ומדבר כך אל ישעיהו, ומהי אותה קבלה שהוא מספר עליה ומכוחה הוא מבטל את דבריו? נעיין במשפט החותם, שבו גנוז הרעיון המרכזי של הסיפור:

כך מקובלני מבית אבי אבא – אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים.³

1 ברכות י, א

2 על הקריאה בשם אביו בלבד לגנותו עיין תורה תמימה במדבר יג, הע' יט.

3 ברכות י, א

כך מקובלני מבית אבי אבא

כדי להבין היטב את דברי חזקיהו, נתבונן בשאלה מאיזה מאבדותיו למד חזקיהו לא להימנע מן הרחמים. רש"י מפנה אותנו לדוד המלך בגורן ארונה היבوسی:

מקובלני מבית אבי אבא - דוד, שראה את המלאך וחרבו שלופה בידו בסוף ספר שמואל, ולא מנע עצמו מן הרחמים.⁴

דוד שלח את יואב שר צבאו למנות את ישראל על אף האיסור למנות ללא שקלים.⁵ גד הנביא מציע בפני דוד לבחור בין שלושה עונשים. דוד בוחר ליפול במגפה ביד ה' הרחמן, ולא בידי אדם. המלאך המשחית הורג בעם שבעים אלף איש, ופונה לג' גם את ירושלים, אך נעצר בגורן ארונה היבوسی. גד הנביא מגיע לשם ואומר לדוד לקנות את הגורן מיד ארונה ולבנות עליו מזבח על מנת לעצור את המגפה. חרון אף ה' שב מישראל על ידי הקמת מזבח במקום המקדש.

בתחילת הסיפור קיבל דוד עליו את הדין ולא ביקש רחמים, אלא הפיל את עצמו ביד ה'. אמנם בהמשך דוד החליט לעצור את ביצוע גזר הדין: הוא התערב בנעשה ולא מנע עצמו מן הרחמים, אף שיד המלאך הייתה שלוחה על ירושלים. דוד עשה מעשה: הוא קנה את הגורן ובנה בו מזבח וכך בטלה הגזירה ונעצרה המגפה.

פעמים רבות, מקום התרחשות המאורע מעניק לו משמעות רבה. נעמיק ונרחיב מעט על המקום הגיאוגרפי שבו מתרחש הסיפור, גורן ארונה היבوسی. נבחן אירוע מכונן שאירע באותו המקום בראשית ימי האומה, וננסה להבין באמצעותו מדוע המגפה נעצרה דווקא במקום זה, וכיצד למד דוד ממקום זה את החידוש שלעולם אל ימנע אדם עצמו מן הרחמים.

4 רש"י ברכות י, א ד"ה "מקובלני"

5 רש"י ורמב"ן בפירושם לתורה שמות ל, יב הסבירו כך את עונו של דוד במניין זה.

המאורע אליו אנו מכוונים בנוגע לעניינו הוא עקידת יצחק. ניתן לומר שרגע השיא של העקידה היה באמירת המלאך לאברהם "אל תשלח ידך אל הנער".⁶ בעקידת יצחק המלאך עצר את החרב, חרבו של אברהם. גורן ארונה הוא מקום שבו נעצרות החרבות הבאות להשחית.⁷ הוא הר המוריה שממנו יוצאת הוראה לישראל,⁸ והוא מורה לנו ומלמד אותנו כיצד לנהוג בשעת צרה.

תכונה ייחודית נוספת של המקום בהקשר זה הוא ציווי התורה שלא להניף חרב בתחומו:

ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית כי חרבך הנפת עליה ותחללה:⁹

ובאופן זה מתוארת בניית הבית הראשון:

והבית בהבנתו אבן שלמה מסע נבנה ומקבות והגרזן כל כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנתו:^{10 11}

בית הכנסת הוא מקדש מעט, ונוהגים בו עניינים מסוימים השייכים בבית המקדש. רעיון הרחקת החרב וכלי הברזל ממקום המקדש שייך גם בימינו. כך מביא ה'אורחות חיים' בשם מהר"ם מרוטנבורג:

- 6 בראשית כב, יב
- 7 נקודה מעניינת למחשבה היא העובדה שבעקידה מלאך עצר את חרבו של האדם ואילו כאן האדם עצר את חרבו של המלאך.
- 8 בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה נה: 'לך לך אל ארץ המוריה ר' חייא רבה ור' ינאי חד אמר למקום שהוריה יוצאה לעולם...'
- 9 שמוח כ, כב
- 10 מל"א ו, ז
- 11 איסור הנפת הברזל שייך רק במקום המקדש, כמבואר בדברי הכסף משנה (הל' בית הבחירה פ"א הי"ז): "ופירש המפרש קודם שיביאו האבנים בעזרה היו מתקנות על ידי ברזל וכו' וחוץ לעזרה מותר לחתכן ולהשוותן בברזל אבל משבאו לעזרה אסור להניף עליהן ברזל והכי מוכח במכילתא דאמרינן התם לא תבנה אתהן גזית בו אי אתה בונה גזית אבל אתה בונה גזית בהיכל ובבית קדשי הקדשים הא מה אני מקיים ומקבות והגרזן וכל כלי ברזל וכו' בבית אינו נשמע אבל בחוץ נשמע כי חרבך הנפת עליה ותחללה רשב"א אומר המזבח נברא להאריך ימיו של אדם וכו' עכ"ל. משמע דלא נאסר הנפת ברזל אלא על המזבח בלבד משום דנברא להאריך ימיו של אדם אבל אבנים של בנין בית המקדש אין הנפת ברזל עליהן פוסלן ובלבד שלא יתקן בפנים."

וכתב הר"ם נ"ע ז"ל אסור ליכנס שם בסכין ארוך מפני שהתפלה מאריך ימיו של אדם והסכין מקצר ימיו.¹²

עיקרון זה בא לידי ביטוי שוב כשה' מונע מדוד לבנות את בית המקדש. אף על פי שדוד המלך קנה את מקום המקדש ואסף חומרים ואוצרות רבים לבניין, לא היה רשאי לבנות את בית המקדש בעצמו כיוון שהיה עסוק במלחמות רבות וקיצר חיים בחרבו, "דמים רבים שפכת".¹³ למרות שמצווה זו הייתה מוטלת על דוד – לא היה רשאי לקיימה.

על צוואריו

נרחיב עוד על משמעותו ותפקידו של גורן ארונה, המלמד שלעולם "אל ימנע עצמו מן הרחמים". כאשר יוסף ובנימין נפגשים לאחר שנות עבודתו של יוסף במצרים מספרת לנו התורה:

ויפל על צוארי בנימין אחיו ויבך ובנימין בכה על צואריו.¹⁴

רש"י בפירושו לפסוק מביא את דברי הגמרא במגילה המפרשת את המילה צוואר:

כמה צוארין הוו ליה לבנימין? אמר רבי אלעזר: בכה על שני מקדשים שעתידין להיות בחלקו של בנימין, ועתידין ליחרב. ובנימן בכה על צואריו – בכה על משכן שילה שעתיד להיות בחלקו של יוסף, ועתיד ליחרב.¹⁵

מדוע הצוואר מבטא את בית מקדש? המקדש, כמו הצוואר, הוא חיבור של הראש – השמיים, לגוף – הארץ. חיבור זה מיוצג בתורת הקבלה בספירת הדעת שמקומה כנגד העורף, המחברת את הראש – המוחין,

12 אורחות חיים א דיני בית כנסת אות ז

13 דה"א כב, ח

14 בראשית מה, יד

15 מגילה טז, ב

לגוף – המידות. תפקידו הגשמי של הצוואר מסמל את תפקידו הרוחני של המקדש.

ספירת הדעת וספירת הרחמים שייכות לקו האמצע בעץ הספירות. הקשר בין הספירות הללו מתבטא בדברי חכמים במסכת ברכות:

ואמר רב אמי: גדולה דעה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר: כי אל דעות ה'. וכל מי שאין בו דעה אסור לרחם עליו, שנאמר: כי לא עם בינות הוא על כן לא ירחמנו עושהו.¹⁶

במקום המקדש, הדעת, מתגלים גם הרחמים. לכן גם כאשר החרב מונחת על צווארו של אדם, על בית המקדש, על צווארו של חזקיהו – אל ימנע עצמו מלעורר רחמי שמים. החרב תיעצר כאשר יתגלו הרחמים. חזקיהו קבל מאבי אביו שאפילו כאשר החרב מונחת על הצוואר, על החיבור בין המוח ללב, בין העולם הבא לעולם הזה – ניתן לקרוע את רוע הגזירה.

אל ימנע

לאחר שהבנו מהם המקורות שמלמדים את העיקרון שלא להימנע מהרחמים, נעיין בעצם העניין. הלשון 'אל ימנע' מרמזת לנו שתמיד ישנם רחמים מזומנים לאדם. אפילו כאשר חרב חדה מונחת על צווארו של אדם, עליו להיפתח ולאפשר לרחמים לחול עליו. במצב שבו החרב מונחת, ונראה שההנהגה כלפי האדם היא במידת הדין, עליו לדעת שהרחמים לא נגמרו. הם תמיד נמצאים ועומדים, כפי שאנו אומרים בכל יום בתפילתנו, על פי הפסוק באיכה:

הטוב כי לא כלו רחמך, והמרחם כי לא תמו חסדיך, כי מעולם קוינו לך.¹⁷

16 ברכות לג, א

17 ברכת מודים, תפילת שמונה עשרה

אל ימנע עצמו מן הרחמים

כיצד מעוררים את הרחמים? בגמרא ראינו שחזקיהו מתחיל לשוב על העוון שבגינו באה הגזירה. הוא רוצה לתקן את המעוות ולעסוק בפריה ורביה. אך הדבר העיקרי שצריך כדי לזכות לרחמים הוא התפילה, כפי שמבואר בהמשך הסיפור בספר ישעיהו.¹⁸

הסוגיה נחתמת בדברי רבי יוחנן ורבי אלעזר:

אתמר נמי, רבי יוחנן ורבי אלעזר דאמרי תרוייהו: אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים, שנאמר: הן יקטלני לו איחל.¹⁹

משמעות הפסוק שממנו הם לומדים את רעיון בקשת הרחמים היא שאפילו כאשר נראה שיקטלני הקדוש ברוך הוא, אייחל לו. יש שפירשו ש'אייחל' משמעו לשון תקווה, אקווה לישועת ה', כלומר ביטחון בישועה, ולא דווקא תפילה.²⁰ אך מהפסוקים מוכח שחזקיהו התפלל, והתפילה היא שהביאה רחמים.

בספר ישעיהו מסופר שמיד לאחר שחזקיהו שמע את דברי ישעיהו הוא התפלל אל ה'. הגמרא מתארת, על פי הפסוק, כיצד הייתה תפילתו של חזקיהו:

מיד: ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל אל ה'. מאי קיר? אמר רבי שמעון בן לקיש: מקירות לבו, שנאמר: מעי מעי אוחילה קירות לבי וגו'.²¹

הגמרא דורשת מהפסוק שחזקיהו התפלל מקירות לבו, תפילה חזקה ועמוקה מתוככי לבו. חזקיהו זכה אם כן לרחמים בעקבות תשובתו ותפילתו.

18 ישעיה לז, ב-ג.

19 ברכות י, א.

20 רש"י איוב יג, טו ובצורה ברורה יותר במצודת דוד שם.

21 ברכות י, ב.

נחבונן בתוכן התפילה של חזקיה כפי שהגמרא מביאה:

רבי לוי אמר: על עסקי הקיר; אמר לפניו: רבונו של עולם, ומה שונמית שלא עשתה אלא קיר אחת קטנה - החיית את בנה, אבי אבא שחפה את ההיכל כולו בכסף ובזהב - על אחת כמה וכמה.²²

חזקיהו נסמך בתפילתו על זכות האבות שיש לו משלמה, שבנה את בית המקדש. עצם עמידתו להתפלל לביטול הגזירה נשענת על מקום בית המקדש, והוא מבקש רחמים בזכות בית התפילה שבנה אבי אביו. התפילה כולה גובעת משער השמים, מקום עליית תפילות, וחוזרת אליו.²³

כמגדל דוד צווארך בנוי לתלפיות - תל שכל פיות פונים אליו.²⁴

חזקיהו כ'בעל תפילה'

התפילה מרכזית אצל חזקיהו וחשובה לו. הוא רואה בה קרש הצלה. גם חז"ל בגמרא מבקשים לראות את התפילה כמוקד מרכזי עבור כל אדם. בתפילתו מבקש חזקיהו רחמים בזכות הטוב שעשה, כפי שמבארת הגמרא:

זכר נא את אשר התהלכתי לפניך באמת ובלב שלם והטוב בעיניך עשיתי - מאי והטוב בעיניך עשיתי? אמר רב יהודה אמר רב: שסמך גאולה לתפלה. רבי לוי אמר: שגזז ספר רפואות.²⁵

שני המעשים שחכמים מייחסים לחזקיהו קשורים לתפילה. ספר הרפואות גגזז משום שהוא גרם לעם לאבד קשר עם ה' בתפילה,

22 ברכות י, ב

23 מדרש תהלים (בובר) צא: "כי כל מי שהוא מתפלל בירושלים, כאילו מתפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים הוא שם, ופתח פתוח לשמוע תפלה, שנאמר וזה שער השמים".

24 ברכות ל, א

25 שם י, ב

ולתעסק בגורמים חיצוניים.²⁶ גם סמיכת גאולה לתפילה רומזת לנו על כך שגאולת האדם נעשית על ידי תפילה.²⁷

התפילה היא סמל מובהק של בית דוד. מתוך פסוקי ספר תהילים ניכר בבירור שהתפילה היא מהותו של דוד המלך, אבי אביהם של חזקיהו ושל משיח, עד שהוא עצמו מעיד "ואני תפילה",²⁸ וכפי שלמדנו, היא גם מהותו של חזקיהו נכדו.

מנשה

לאחר עיון בתפילת חזקיהו, בחינה שלה, והתבוננות במקורותיה כמשליכים עליה, נבדוק האם תפילתו אכן נענתה.

הגמרא מספרת בהמשך שחזקיהו נשא את בתו של ישעיהו ונולדו להם שני בנים.²⁹ בן אחד מת ולא מסופר עליו בנביאים דבר. הבן השני הוא מנשה, שמגיל קטן היה ניכר עליו שעתיד הוא להיות עובד עבודה זרה. מנשה בילדותו רואה בראשו של אביו מקום להקרבת קורבנות לעבודה זרה ואף אומר זאת בקול. חזקיהו צדק: נולד לו בן רשע, כפי שחזה ברוח קודשו. רשעותו הנוראה של מנשה ידועה לנו מתוך פסוקי הנביאים.³⁰

אמנם בפרק 'חלק', העוסק בענייני עולם הבא, נחלקו התנאים האם למנשה יש חלק לעולם הבא:

שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא. שלשה מלכים: ירבעם, אחאב ומנשה. רבי יהודה אומר: מנשה יש לו חלק לעולם הבא, שנאמר (דה"ב ל"ג): "ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע

26 רש"י פסחים נו, א ד"ה וגז

27 ליקוטי מוהר"ן קמא ב אות ו

28 תהילים קט, ד

29 הקטע הנ"ל מופיע בגרסת עין יעקב לאחר הסיפור שלנו אבל אינו בנוסח שלפנינו.

30 מל"ב כא, א-יח

תחנתו וישיבהו ירושלים למלכותו". אמרו לו: למלכותו השיבו ולא לחיי העולם הבא השיבו.³¹

דעת רבי יהודה טעונה בירור, שכן אף אם נאמר שמנשה עשה תשובה, לא שמענו האם נתקבלה תשובתו וזכאי הוא לחיי העולם הבא.

רבי יוחנן סובר בגמרא, שהאומר שלמנשה אין חלק לעולם הבא מרפה את ידי החוזרים בתשובה.³² מסברה זו הוא מכריע שחייבים לומר שהקדוש ברוך הוא מקבל את תשובתו של השב. בהמשך הגמרא רבי יוחנן מביא בשם רשב"י דרשה המבססת את תשובתו של מנשה על פסוק.³³ רשב"י, שבהסתכלותו הפנימית רואה את הרבדים העמוקים של התורה, מתאר את תשובתו המיוחדת של מנשה: הקדוש ברוך הוא יצר עבורו מחתרת שבה מידת הדין לא תוכל לפגוע בו ויזכה לעולם הבא.³⁴ כלומר, תשובתו נתקבלה.

מה שרבי יוחנן³⁵ ורשב"י מלמדים אותנו על מנשה, מחדד עבורנו את המסר העמוק הטמון ברעיון שאפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים.

נשוב לשאלה שבה פתחנו פרק זה, ונראה שאכן הזכות המשותפת של חזקיהו וישעיהו פעלה למען צאצאיהם, והיא זו שהביאה לכך שמנשה שב בתשובה.

שושלת מלכי בית יהודה מלאה בדמויות שלימדו אותנו שתשובה ורחמי שמים מסוגלים להפוך דינו של אדם בכל מצב. הגמרא אומרת שלא היה דוד ראוי למעשה בת שבע. אם כן למה עשה זאת? ללמדנו תשובה ליחידים.³⁶ דוד למד בגורן ארונה היבوسي שאפילו חרב חדה מונחת על

31 סנהדרין ז, א

32 שם קג, א

33 שם

34 ההסתכלות הפנימית של רשב"י משתקפת בסוגיות רבות ובעיקר בספר הזהר, שבו הוא פותח את דבריו בדרך כלל במילים 'תא חזי', כלומר בא והסתכל באופן עמוק יותר.

35 רבי יוחנן, שדבריו אלו מופיעים גם בגמרא בברכות (י, א), לומד שאפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים, והוא ממשיך לדבוק בעיקרון זה גם כלפי תשובתו של מנשה. לא תיתכן אפשרות שתשובה נענית בשלילה. שום חרב חדה לא תפגע באדם כאשר הוא מעורר רחמים בתפילה ותשובה.

36 עבודה זרה ד, ב

צווארו של אדם – אל ימנע עצמו מן הרחמים. כך גם חזקיהו נינו פעל לאור קבלה זו שעברה מדור לדור בבית אביו. אפילו מנשה בנו, שהגיע לשיאים של רשע – עשה לבסוף תשובה.

כלה נבואתך וצא

על פי דברינו נוכל לפרש בדרך אחרת את אמירתו של חזקיהו לישעיהו "כלה נבואתך וצא". חזקיהו אומר לישעיהו שהוא אינו ראוי עוד להיות נביא, מאחר שנבואתו אומרת שכאשר נגזרה גזירה – אין אפשרות לתיקון. חזקיהו קיבל מבית אבי אביו, שאפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים. גם אם נגזרה גזירה ונבואת ישעיהו אמת – המסקנה שהסיק מכך מוטעית. חזקיהו הוא צאצא של דוד המלך, שלימד שתמיד ניתן עוד לתקן. הוא, שגדל על כך שלעולם אין להתייאש, מעביר ביקורת על 'בן אמוץ' שמוביל ליאוש: צא מהארמון השייך לבית דוד, צא מבית הספר לרחמים.

רחם בחסדך על עמך צורנו

על ציון משכן כבודך זבול בית תפארתנו

בן דוד עבדך יבוא ויגאלנו

רוח אפינו משיח ה'.